

«Մատենան ողբերգութեան» և «Թուղթ ի հոյակապ ուխտն կճափայ, վասն կարծեացն անթմելոց թոնրակեաց Թանէսի և Բամբէսի»: Բացի սրանցից նարեկացուն վերագրուել են նաև մի քանի բանաստեղծական այլ գործեր, դասնաբանական ճառեր և մեկնաբանական գրուած քեր, որոնք բանասիրութեան կողմից իրաւացիօրէն համարուել են հեղինակին անհարազատ, որովհետեւ գրանց գրութեան ոճը բոլորովին նման է նարեկացու ոճին և գրանց նարեկացունը լինելու մասին ոչ մի յիշատակութիւն չկայ ոչ նրա կենսագրականներում և ոչ պատմագիրներին գործերում:

Երբուանից է սկսում և ո՞րքան է տեսել նարեկացու ստեղծագործական կեանքը: Եթէ նկատի առնենք, որ բանաստեղծի մեզ հասած գործերից (յիշատակարաններում նշուած թուականներին նայելով) առաջինը «Երգ Երգացի» մեկնութիւնն է, գրուած քսանվեց տարեկան հասակում՝ 977 թուին, իսկ վերջինը «Ողբերգութեան մատենան» է, գրուած 1002 թուին, ապա կը ստացուի, որ նրա գրական ստեղծագործական կեանքը տեսել է մօտաւորապէս քսանհինգ տարի: Նա իբրեւ գրող և բանաստեղծ հետզհետէ աճել է և վախճանուել իր ուժերի ծաղկման գագաթնակէտին:

Նարեկացու գրական հոգակը սկսել է նրա կենդանութեան օրով, և ժամանակի ընթացքում հետզհետէ մեծացել է: Մեր պատմիչները յաճախ են նրա մասին խօսել՝ արտայայտելով իրենց սէրն ու հիացմունքը: Այսպէս՝ Սամուէլ Անեցի, Սմբատ Բ. թագաւորութեան տարիների կարեւոր եղելութիւնների մասին պատմելով, գրել է. «Եւուորս յայտոսիկ փայլէր իբրեւ զարեգակն իմաստութեամբ... Գրիգոր Նարեկացին՝ որ ի Հայք ի գաւառն Վասպուրական՝ որդի Տեառն Խոսրովու՝ Անձնացեաց եպիսկոպոսին»¹⁾:

Մ. Մկրտչան.

(Շարունակելի՝ 2)

ԵՐԱԺՇԱԳԻՏԱԿԱՆ

Մ Ի Զ Ն Ա Դ Ա Ր Ե Ա Ն

ՀԱՅ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐՆԵՐ

— ♦ —

ԵՐԱԺԻՇՏ Մ Ս Ն Ո Ւ Է Լ

Ակնների պատմական վանքի հպարտութիւնն է կազմում մի լաւագոյն արուեստագէտ, որ դեռ 13րդ դարում, մենաստանի կամարների ներքոյ զարկ է տալիս հայ երաժշտական արուեստին: Դա իր դարաշրջանում սիրուած ու յարգուած «իմաստուն» արուեստագէտ Մանուէլն է, որ իր ժամանակի վաստակաւոր երաժշտագէտների շարքում ունի իր ուրոյն էջը: Նա իր գեղարուեստական գործունէութեամբ Ակնների մենաստանի միաբանների և իր միջավայրի երաժշտաւէրների հոգիների վրայ խոր և անմոռանալի տպաւորութիւն է թողնում: Թերեւս այդ երեւոյթով էլ պիտի բացատրել, որ դեռ 1333 թուին Ակնների վաստակաւոր գրիչ Սարգիս կրօնաւորը, նրա յիշատակը վառ պահելու համար, գրում է մի «Երգաբան»: Ահա գրչի վկայութիւնը. «... Գրեցաւ Երգարանս ի թվ. հայոց 228 (1333), ձեռամբ անարհեստ գրչի Սարգիս... կրօնաւորի... ի յիշատակ շնորհալի քահանայի Մանուէլի»:

Այս վաստակաւոր երաժիշտն իր լաւագոյնը նուիրում է նաև հայ գրչական արուեստի զարգացման գործին: Նա է, որ Արքայակաղինում Պօղոս կրօնաւորի գրչով գրուած «Թէոփիլոսի ներքողեան» յունարէնից թարգմանուած ճառի ձեռագիրը, իր ուսերի վրայ գրած, բերում է «Յերկնանման սուրբ և աստուածաբանակ անապատն ի յԱկներն, առ լուսազգեստ սուրբ և երջանիկ հայրն Ստեփանոս»: Ահա յիշատակարանի տողերը. «... Եւ ես ըստ իմում կարի, — գրում է Պօղոս գրիչը, — գրեցի և առաքեցի: Եւ աղերսալի պաղատանաւք աղաչեմ ո՞վ սրովքէանման դասք լուսերամից, յիշեսցիք աղաւթիւք զաստուածապատուեալ հայրն զՍտեփանոս, զառաջնորդ սուրբ ուխտիս Ականց անապատիս. և

¹⁾ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 103:

զծնաւդսն իւր և զիմաստուն երաժիշտն զՄանուէլ՝ որ ուսով իւրով բերաւ զ(բերող) եղև ճառիս ի վանս։ Եւ զաշխատաւ զգրիչս զՊաւղոս և ծնաւդսն մեր և զամենայն ի Բրիտանոս հաւատացեալս։ Իսկ Գալիկին Ա. կաթողիկոսի «Յիշատակարանք ձեռագրաց» գրքի 1177րդ էջում կարդում ենք հետևեալ սեղմ տողը. «Մանուէլ երաժիշտ, ԺԳ. դար, 1273., Ակնեբուս»։

Ուշագրաւ է և այն, որ Մանուէլը գրչութեան մատենանի կազմարարութեան խնդրում ևս բերում է իր աջակցութիւնը։ Այդ հանգամանքը հաստատում են Պողոս գրչի ձեռքով ընդօրինակուած ձեռագրի յիշատակարանի հետևեալ տողերը. «Ով մանուկնք եկեղեցոյ և որդիք վերին սրտի, յորժամ ընթեռնոյք զգիրս զայս գտառապեալս ի բարեաց զՄանուէլ յիշեսլիք, զի սակաւ մի և մեք աշխատեցաք ի կազմած գրոյս»։

Մանուէլի կեանքի պատմութեան մասին, դժբախտաբար, չկան այլ տեղեկութիւններ։ Յայտնի է միայն այն, որ նա ապրել է և ստեղծագործել 13րդ դարում և օժտուած լինելով գեղարուեստական ձիրքով՝ իր ապրած դարաշրջանի երաժշտական և գրչական արուեստների զարգացման գծով որոշ դեր է կատարել։

* * *

Միջնադարի հայ երաժշտական արուեստի պատմութեան էջերն արձանագրելիս նշենք նաև Մշոյ պատմական «Առաքելոց» վանքում փայլող երաժիշտների անունները ևս, որոնք ժամանակի, 13րդ դարի, հայ արուեստագէտների շարքում ունին իրենց համեստ էջը։ Դրանցից յայտնի են՝ Յուսիկ, Ռստագէս, Աւետիս, Ստեփանոս և Ներսէս երաժիշտները, որոնց անունները գրչութեան են 1204 թուին. Կարնեցի Վարդան քահանայ գրչի ձեռքով «Առաքելոց» վանքում գրուած «Տաւնական» ձեռագրի յիշատակարանում։ Այս վաստակաւոր երաժիշտները հայ եկեղեցական երաժշտութեան արուեստի զարգացման գծով կատարած դերի մասին, դժբախտաբար, փաստացի տեղեկութիւններ չունենք։ Նրանց կեանքից յայտնի է միայն այն, որ նրանք եղել են «Առաքելոց» վանքի միաբաններ, պատմական մենաստանում զբաղուել են

երաժշտական արուեստով, իսկ 1204 թուականին գրուած «Տաւնական» մատենանը գնեալու համար նուիրատուներ են հանդիսացել, երեւոյթներ, որոնք ընդգծում են նրանց գրասէր, լուսաւոր, առաջադէմ և այլ գեղեցիկ յատկանիշները մասին։

15րդ ԳԱԲ

25.

ԵՐԱԺՇՏԱՊԵՏ Ա. Ա. ՀՐԱՄ Քահանայ

15րդ դարի երաժշտական արուեստի պատմութեան մէջ ցոյանում է տաղանդաւոր երաժշտագետ Վահրամ քահանայի պայծառ կերպարը, որ իր գեղարուեստական գործունէութեամբ միջնադարի հայ երաժշտութեան վարպետների շարքում առանձնայատուկ տեղ է զբաղում։

Հայ երաժշտութեան պատմութեան դեռ անծանօթ այս վաստակաւոր երաժշտագետի կեանքի հիմնական էջերը պատկերելու համար տեղեկութիւններ, դժբախտաբար, չատ քիչ ունենք։ Այդ տեսակէտից մի թանկագին աղբյւր է 15րդ դարում գրուած մի ձեռագիր։ Դա 14-15րդ դարերի նշանաւոր մատենագիր, եկեղեցական գործիչ և Հայաստանի ամենանշանաւոր ուսումնական հաստատութեան՝ Տաթևի համալսարանի, ղեկավար Գրիգոր Տաթևացու(*) «Գիրք հարցմանց» խորագրով գրչագիրն է, որի յիշատակարանում վաստակաւոր արուեստագէտ Վահրամի մասին արձանագրուած են կենսագրական սեղմ ակնարկներ, որոնք մասամբ պարզում են նրա կեանքի մի քանի հիմնական էջերը։ Զեղ ցայտուն գա-

(*) Գրիգոր Տաթևացին հռչակաւոր Տաթևի համալսարանի գլխաւոր սրէներէց մէկն է։ Դեռ նրա ղեկավարութեան շրջանում համալսարանը փայլել է երեք ուսումնական բաժիններով — նկարչական, գրչական և երաժշտական։ Մի ուսումնարանում Տաթևացին շուտուցանէր զնախկին երգիչ վարդապետաց զերաժշտութիւն քաղցրաւոր ձայնի եղանակաւ. մինչև անգամ յամենայն երկրէ և ի քաղաքաց եկեալ պարապէին առ իմաստ նորա, եւ ի միւսմէ՝ նկարագրութիւն պատկերահանութեան եւ զանազան նկարչութիւն։ Եւ ի միւսումն գնեքքին և զարտագին զրեանս»։

Տաթևացին հարստացրել է նաև դարաշրջանի հայ մատենագրութեան էջերը։ Դեռ 1405 թուին նա հայ գրականութեան նուիրել է «Մեկնութիւն

դաժնար են տալիս նախ նրա երաժշտական պատրաստութեան մասին: Նա մէկն է 15րդ դարի ա՛յն պայծառ դէմքերից, որ խորապէս հասկացել է, թէ հոգեւորականը պէտք է ոչ միայն ընդհանուր զարգացում ունենայ, այլև երաժշտական կրթութիւն: Ըմբռնել է և այն, որ ժամերգութիւնն անթերի և ճիշտ կանոններով կատարելու համար անհրաժեշտ է ծանօթանալ մանրուս-մունքներին, զանձներին և շարականներին էութեան հետ: Այդ գրիտակցութեամբ էլ նա խորապէս ուսումնասիրել է երաժշտական արուեստը և նրա գեղեցկութիւններն ու նրբութիւնները:

Թէ երաժշտապետը Կիլիկիայի ո՞ր վանքում և ո՞ր տաղանդաւոր երաժշտագէտի մօտ ստացել է իր երաժշտական կրթութիւնը, յիշատակարանում, զժբախտաբար, փաստական տուեալներ չկան: Պարզ է միայն այն, որ նա իր դարաշրջանում փայլել է իր երաժշտական հմտութեամբ և վարդապետութեամբ: Դրա ցայտուն ապացոյցն այն է, որ նրա անունը ժողովրդի մէջ հռչակուել է որպէս «երաժշտապետ պանծալի»: Իր գեղարուեստական տաղանդով էլ

Սաղմոսաց», իսկ 1407 թուին՝ «Քարոզգիրք»ը: Նոյն թուականին նրան տեսնում ենք Սիւնեաց աթոռի վրայ, որպէս տեղապահ: Նա կրթել և հայ ժողովրդին նուիրել է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցից շատերն ընթացել են իրենց ուսուցչի գծած լուսաւոր ճանապարհով: Նրա զրջին են պատկանում նաև «Լուծմունք զժողովրդաց բանից ի մեկնութիւն գրոցն Յօրայ» (1408 թ.), «Լուծմունք Առիստակիսի Գէորգայ ի խրատ զԼուծմունքն», «Քաղուածոյ մեկն. Յովհաննու աւետարանի» և ուրիշներ:

Երեւանի պետական Ձեռագրատան գտնուող № 6607 ձեռագրի յիշատակարանից երեւում է, որ Տաթևացին ձնուել է վրաց աշխարհում, «ի յամուրն թմբ» (Ջաւախք գաւառում): «Եւ էր մանուկ գեղեցկատիպ և ուշիմ, և լի հոգոյն պարգեւօք»: Ուսել է նշանաւոր վարդապետ և «մեծ փիլիսոփայ» Յովհաննէս Որոտնեցու մօտ: Իր ուսուցիչը տարել է նրան «ի Սեպուհ լեռան» և սարկաւազ ձեռնագրել, «յանուն Լուսաւորչի» կոչելով Գրիգոր: Նրա մկրտութեան անունն եղել է Խաթիլուշահ: Երուսաղէմում ձեռնագրուել է քահանայ, ապա՝ վարդապետ: Նա եղել է «աղքատաւէր և օտարաւէր, առատ ի տուրս աղքատաց, խարաղանագեղատ մարմնով և խոնարհ հոգեով և ձնեղական մտքն. հասակաւ երկայն, զիմօք պայծառ, տեսակ արժանի գոռոզութեանն, հերօք խարտեալ, մուրուօք առատ, միշտ պահեցող»: Վախճանուել է 1409 թ. Դեկտ. 27ին:

Նա առանձին երանգ է տուել իր ժամանակի երաժշտական մշակոյթին: Այս մասին 1421 թուականին գրուած «Գիրք հարցմանց» խորագրով ձեռագրի յիշատակարանում կարդում ենք հետեւեալ բնորոշ տողերը: «Ո՞վ քահանայք սուրբ Սիրնի և դասք ընթերցողաց, որք հանդիպիք սմայ, կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք ի Քրիստոս զօրրասնեալ և զարժանապատիւալ, ծաղկեալ ախաւք ծերունին, զգահազուխ քահանայն զտէր Վահրամն, որ էր երաժշտապետ պանծալի և փակակալ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորին»:

Երեւանի պետ. ձեռագրատանը գտնուող «Գիրք հարցմանց» ձեռագրի յիշատակարանն ուրոյն արժէք է ներկայացնում նաև նրանով, որ ընդգծում է երաժշտապետ Վահրամի մի այլ գեղեցիկ յատկութիւնը: Իր միջավայրի ժողովրդից նա սիրուել է ու յարգուել ո՛չ միայն որպէս «պանծալի երաժշտապետ», այլև որպէս իր կոչման բարձրութեան կանգնած մի պարտաճանաչ հոգեւորական, որպէս «գահազուխ» քահանայ, որ նուիրուել է հայ եկեղեցու պայծառութեանն ու բարեկարգութեանը: Դա այն շրջանն էր, երբ նա Կիլիկիայի «Գրիգոր Լուսաւորիչ»ի փակակալն էր:

Մի այլ հանգամանք նոյնպէս արժէքաւորում է երաժշտապետ Վահրամ քահանայի կերպարը: Դա նրա հոգում իշխող գրչական արուեստի սէրն է: 1427 թուականին երաժշտապետը Կիլիկիայից ուխտի է գնացել Երուսաղէմ՝ Քրիստոսի գերեզմանը համբուրելու: Այդ ժամանակ նա երուսաղէմի միաբան կարապետ արեղայից գնել է Գրիգոր Տաթևացու 1407 թուականին գրած «Գիրք հարցմանց» ձեռագիրը և իր հետ բերել է Կիլիկիա: Այս մասին ձեռագիր յիշատակարանում կարդում ենք. «... Քանզի յայսմ ամի, որ էր թվական հայոց ՊՀ (870 + 551 = 1421) ամ, գնացեալ յերուսաղէմ յերկրպագութիւն սուրբ տնաւրինականացն Քրիստոսի, և տեսեալ զմատենան աստուածային, ծաղկաւէտութեամբս որպէս զբախտ վայելուչ և գեղեցիկ, հաւաքեալ ի սմա ծաղիկս զանազանս, բերելով մեզ ճաշակա քաղցրահամս և գեղս բժշկարարս, և եռափափաք սիրով գնեաց զսայ ի հալալ արգեանց ի նոյն վերոյիշեալ կարապետ արեղաէ, որ էր յայն-

ժամ փակակալ և սպասաւոր սուրբ դամբարանի Յակոբայ տաաքելոյնն:

Երաժշտացեալ Վահրամի իր միջաժայրում յայտնի է դարձել նաև որպէս լուսագոյն մանկավարժ: Նա կրթել է և դաստիարակել երաժշտասէր մի ամբողջ սերունդ և նրա հոգում վառ պահել հայ եկեղեցական և աշխարհիկ երաժշտութեան սէրը:

1421 թուականին գրուած օրերք հարցմանց ձեռագրի յիշատակարանն ուշագրաւ է նաև այն տեսակէտից, որ ցայտուն գոյնեղ զծել է ընտանիքի տիպար և օրինակելի հայր հանդիսացող երաժշտացեալ ընտանեկան կեանքի պատկերը, ուր տեսնում էք վաստակաւոր քահանայի տիրութեան՝ «քարիհամեստ» եղները, նազելի դուստրը՝ տիկ. Մարիուն, փեսան՝ պարոն Թորոսը և արամիտ, մաքուր և անբիծ սարկաւաղ Հիթում որդին, որ 1421 թուականին, 18 տարեկան հասակում, վախճանուել է: Նրա վաղաժամ մահը խոր վիշտ, կսկիծ և անփարատելի տրտմութիւն է պատճառել թէ՛ ծնողներին և թէ՛ բոլոր հարազատներին: Ահա յիշատակարանի վկայութիւնը. «Արդ, աղաչեմ զձեզ զամենեւեան . . . յիշեցէք ի յերկնաթոխ աղաւթս ձեր զվերայգրեալ քահանայն զՎահրամի, և գրարիհամեստ դուգակիցն իւր զտիկին եղներն, և զիւր նազելի դուստրն՝ տիկին Մարիունն, և զփեսայն իւր՝ զպարոն Թորոսն, և զաստուածապարզ և զաւակքն իւր: Այլ և զհանգուցեալ սիրուն որդեակն իւրեանց, զարամիտ, զմաքուր և զամբիծ սարկաւաղն, որոյ անուն յորջորջիւր Հիթում, քանզի յայտմ ամի, որ է թվական հայոց ՊՀ (870 + 551 = 1421) ամ, ի յուշիս ամսոյ ԺԱ. (11) և պատկեր աւուրն չորեքշաբթի, փոխեցաւ առ Բրիտտոս յոյան ամենեցուն և գնաց տարաժամ յաշխարհէս, զի էր ամաց Ժ. և Ը. (18)ից և եթող մեծ սուգ և անփարատելի տրտմութիւն իւր ծնողացն և ամենայն զարմիցն, ևս առաւել մեզ, քանզի ի մանկութենէ ի վեր անուցել էաք զորովալիր աղետաւք»:

Թէ ո՞ր թուականին է վախճանուել վաստակաւոր երաժշտացեալը և ո՞ր պատմական վաճառարների ներքոյ են հանգչում նրա անունները ստոյգ տեղեկութիւններ չկան: Պարզ է միայն այն, որ նա

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

ՍԻՐԱՀԱՅԵԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ. — Սիրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը կը գտնուէր Զնքուշ կամ Շէնքուշ աւանին մօտ, Զերմուկ գաւառին մէջ (Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, Ասիա, Հատոր Ա., Վենետիկ, 1806, էջ 239): Կոկիկ և սիրուն շէնք մըն էր, այգիներով և ծառերով շրջապատուած (Մ. Վրդ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 187):

ՊԱՏՄԱԿԱՆ. — Սիրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքին հիմնարկութեան, առաջնորդներուն և անոնց գործունէութեան մասին կան հետեւեալ տեղեկութիւնները.

1. — Պօլոս Վրդ. Հասառանցի (1561-ճ 1593). — Սա 1561ին Ս. Աստուածածնի վաղակառոյց մատրան կից ուխտ և աթոռ կը հաստատէ (Թ. Աղբար, Բ., էջ 457-8):

Այս ժամանակ Շէնքուշի մէջ իրրեզրիլ և ծաղկող յիշատակելի է Գասպար Գահանան, որուն օրինակած զրբքերէն ծանօթ են 1. — Շարակուն, 1580 (Թ. Աղբար, Բ., էջ 384): 2. — Աւետարան, (նոյն, էջ 453): 3. — Շարակուն, 1586 (Տուցակ Զեռ. Էջմիածնի, 1863, Թիֆլիզ, թիւ 1587, էջ 176): 4. — Ներարան = Շարակուն, 1591 (Սիրմէեան, Տուցակ Զեռ. եւր. Մասն. Հաւաքումներու, 1950, էջ 70):

2. — Մարտիրոս Վրդ. Շեմբուցի (1593

ապրել է մինչև խորին ծերութիւնը և իր գեղարուեստական գործունէութեան ընթացքում հայ երաժշտական արուեստի ճանձն միշտ վառ է պահել. միաժամանակ նպաստել է նոր սերնդի երաժշտութեան կրթութեան վեհ գործին: Այդ էական յատկանիշներով էլ նա առանձնաշատուկ տեղ է գրուում հայ երաժշտական արուեստի պատմութեան մէջ:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 13)